

UDK 32:001
165.023.1:32
<https://doi.org/10.53745/bs.93.1.5>
Primljeno: 18. 12. 2022.
Prihvaćeno: 27. 2. 2023.
Pregledni rad

GENEZA POST-ISTINE POLITIKA I ZNANOST

Pavle MIJOVIĆ

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Sarajevu
Josipa Stadlera 5, BiH – 71 000 Sarajevo
pavlemc@gmail.com

Sažetak

Cilj rada naslovljenog *Geneza post-istine. Politika i znanost* je analizirati pojam i fenomen post-istine te ponuditi moguće određenje toga pojma. Metodologija rada temelji se na trima međusobno povezanim momentima koji su povoljno utjecali na nastajanje jednog takvog planetarnog fenomena, a to su politički, znanstveni te filozofski moment. Prvi dio rada donosi generalno određenje fenomena post-istine, isprva na temelju lingvističkih uvida koji nam pomažu da proniknemo u samu esenciju navedene sintagme. Politički kontekst, privilegirano mjesto javne sfere, pokazuje problematičan suodnos istine i politike, koje su često u antitetičkom odnosu. Prvi dio rada odgovara na pitanje o nastanku same sintagme post-istine, koja je uvjetovana društveno-političkim kontekstom. U drugom dijelu rada idemo korak dalje te ukazujemo na činjenicu kako se doba post-istine inspirira na skepsi u, društveno gledano, privilegirani oblik spoznaje, a to je onaj znanstveni. U nekoliko suvremenih primjera skepse u suvremenu znanost (cjepiva, klimatske promjene, ravnozemljaške teze) pokazujemo kako navedene antiznanstvene pozicije povoljno djeluju na generiranje pogleda na svijet nakon-istine. Nije riječ samo o epistemičkoj sumnji nego o jednom sveobuhvatnom momentu skepse koja je i psihološki utemeljena a transponirana je u širu javnu sferu. Zaključna razmatranja u sintetičkoj formi rezimiraju saznanja do kojih smo došli vezano za genezu post-istine.

Ključne riječi: post-istina, politika, znanost, skepsa, epistemička sumnja, psihološka sumnja.

Uvod

Već nas preliminarno promišljanja fenomena *post-istine* dovodi na sklizak filozofski teren koji se sastoji u dvostrukom metodološkom izazovu – opisati sam

fenomen ili pokušati ukazati na uzroke koji su doveli do geneze istoga. Budući da je riječ o suvremenom fenomenu, naše kategorije su već dobroano zasićene određenim značenjem post-istine koje nam je u pravilu preneseno iz političke, medijske i šire javne sfere. Kako je i očekivano u slučaju popularnih fenomena iz javne sfere gdje postoji određena interpretativna prezasićenost samog fenomena, pristup temeljen samo na kontekstualnim i društvenim odrednicama u najboljem bi slučaju predstavljao jednu enumeraciju i sistematizaciju raznih pozicija koje su prisutne u javnom i popularnom diskursu. Kao u svakom sličnom opisivanju empirijskih činjenica, jedan takav pristup – u potpunosti uvjetovan kontekstom – ne bi bio dostatan da vjerno prezentira samu genealogiju fenomena post-istine. No, on je nužna početna točka pri određivanju predmetnog fenomena, kojem ćemo u prvom dijelu rada pristupiti iz lingvističke perspektive, a zatim i unutar političkog konteksta.

Drugi dio rada ukazuje na uzroke koji su povoljno utjecali na razvoj jednog post-istinitog pogleda na svijet. Referirajući se na relevantnu literaturu o fenomenu post-istine, namjera nam je ukazati na činjenicu kako je sumnja u znanost – shvaćena kao privilegirani spoznajni moment – dobroano utjecala na formiranje doba post-istine. Na primjeru generalne znanstvene skepse, podsjetit ćemo i na pojedinačne oblike (epistemološka, kozmološka i antropološka skepsa) ukazujući kako sumnja lako preraste u nepovjerenje visokog afektivnog intenziteta prema objektivnim činjenicama. Navedeni elementi postaju od šireg društvenog interesa tek kada se manifestiraju na masovan način unutar javne sfere, kao što se dogodilo u slučaju post-istine. Našu analizu započinjemo upravo od manifestnih oblika post-istine kako bismo onda u drugom dijelu pokušali ukazati na uzroke koji su doveli do post-istine.

1. Određivanje fenomena post-istine. Lingvistika i politički kontekst

1.1. Lingvistički i javni aspekt sintagme post-istina

Sam anglosaksonski pojam *post-truth* (post-istina; nakon istine) službeno ulazi u javni diskurs tek 2016. godine, kada postaje i riječ godine, iako je, kao neologizam, prisutan i dokumentiran u poznatom Oxfordskom rječniku još 1992. godine. Naime, navedene godine, nepoznati Steve Tesich piše članak pod naslovom *A Government Of Lies* u kojem prvi put se pojavljuje termin *post-istina*. S. Tesich, inače scenarist i novelist, promatrajući određene aspekte američke politike, poput Vijetnamskog rata, afere Watergate te tada aktualne američke intervencije u Zaljevskom ratu, uočava fenomen laži koji utječe na oblikovanje

javnog mijenja. Tesich će poprilično angažirano istaknuti kako smo »mi, slobodni ljudi, slobodno odlučili da želimo živjeti u nekom svijetu post-istine«¹. Navedena sintagma, iako vrlo prikladna za opisivanje mnogih društveno-političkih fenomena devedesetih godina, ostaje naprosto »ispod radara« te isprva ne doživljava primjereno prepoznavanje specijalističkog auditorija ili pak šire javnosti. Zatim se sam termin pojavljuje u naslovu knjige Ralpa Keyesa *The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life*, nešto više od desetljeća nakon prvog spominjanja, preciznije 2004. godine.² Promatrajući suvremene društvene dinamike, Keyes konstatira kako epoha nakon-istine ne sadrži samo klasičan binom »istina – laž«, već treću kategoriju koja ne pripada ni istini ni laži u potpunosti. Keyes se koristi mnogim nazivima za označavanje spomenute treće kategorije, od kojih su najzvučnije sintagme poput »neo-istina«, »mekana istina« i »poboljšana istina«. I tada *kovanica post-istina* prolazi ispod radara no, recentnije, kako smo već prethodno spomenuli. No, uslijed kontekstualnih okolnosti, većinom društveno-političkog tipa, primjerice Brexita, izbor Donalda Trampa za predsjednika Sjedinjenih Američkih Država, zatim ruskog uplitanja na spomenute američke izbore, termin doživljava strelovitu popularnost. Medijsko praćenje navedenog termina svjedoči o njegovoj popularnosti, primjerice na Googleu, najvećoj internetskoj tražilici, za pojam *post-istina* pronalazi se više od 700 milijuna pretraga. Politički kontekst učinio je da navedeni pojam postane planetarno popularan te je kao takav reprezentiran i u popularnoj, stručnoj i znanstvenoj literaturi, koje publiciraju ekstenzivno o toj temi. Termin je uhu ugodan, provokativan i zavodljiv, a kao i svi termini s prefiksom *post* posjeduje semantičku napetost. Prefiks *post* mijenja sam pojam istine, drugu sastavnicu navedene sintagme, u suprotno značenje te joj daje nove sintaktičke i semantičke konture. Dok iz lingvističke perspektive prefiks *post* mijenja sam karakter istine, iz društvene perspektive *post-istina* upućuje na pripadanje vremenu u kojem je pojam istine postao manje relevantan u javnom diskursu te je subordiniran afektivnom i psihologizirajućem diskursu, koji je jedna od glavnih sastavnica raznih retorika u javnom prostoru. Kako smo već prethodno naveli, sintagma *post-istina* predstavlja lingvistički entitet još od početka devedesetih godina, ali, korištenje terminom *post-istina* u raznim oblicima javnog diskursa učestala je praksa posebice u 20. stoljeću. Sam prefiks *post*, kako nam je uostalom i poznato iz sva-

¹ Usp. Steve TESICH, A Government of Lies, u: *The Nation* (6. I. 1992.), u: <https://www.thefreelibrary.com/A+government+of+lies.-a011665982> (25. V. 2022.).

² Usp. Ralph KEYES, *The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life*, New York, 2004.

kodnevnog govora, posjeduje mnoštvo jezičnih varijacija. No, u našem slučaju navedeni prefiks promatramo u prostornoj i vremenskoj odrednici. Izraženo na nešto jednostavniji način, *post* upućuje na prefiks kojima se kategorizira i kvalificira suvremeno vrijeme. Upravo unutar te vremenske odrednice Ewelina Pražmo analizira prefiks *post* iz perspektive proširenog vremenskog značenja (eng. *extended temporal meaning*) u kojem do izražaja dolazi kako se tim prefiksom revidira i mijenja ustaljeno značenje (eng. *revised version meaning*).³ U primjerima, analize kojim donosi E. Pražmo, rečeno postaje mnogo jasnije. Naime, ako spomenemo pojmove koji u sebi sadržavaju prefiks *post*, poput npr. postmodernizma, postfeminizma, poststrukturalizma, postaje jasnije kako sam prefiks mijenja izvorno značenje spomenutih fenomena, poput samog modernizma, feminizma i strukturalizma.⁴ Analogijom se to može primijeniti i na ostale fenomene kojima je prefiks *post* promijenio izvorno značenje. Takva lingvistička konotacija javlja se i u širim društvenim dinamikama, posebice u drugoj polovici 20. stoljeća, kao što su termini postnacionalni, postrasni, postglobalizacijski i slično, te potvrđuju lingvističku hipotezu kako se prefiks *post* odnosi na specifičnost vremena u kojem živimo, posebice u vidu revidiranja izvornog značenja određenih fenomena ili, u slučaju sintagme post-istine, samog pojma istine. Lingvistička analiza služi pokazivanju zašto sam termin post-istina doživljava planetarnu popularnost. Naime, može ga se sasvim jednostavno upariti s gotovo svakom odrednicom vremena u kojem živimo. Generirana je tako gotovo nebrojena plejada deriviranih sintagmi, poput svijeta, društva i politike post-istine, zatim specifičnijih termina poput post-logike, etike, činjenica, smisla i srama itd., kojima je cilj opisati posebnost vremena čiji smo dio.

Dio smo vremena u kojem je unutar privatne i javne sfere sama istina manje bitna u odnosu na druge fenomene koji oblikuju našu percepciju i odnos sa stvarnosti. Gotovo da svaki stručni pristup fenomenu post-istine kreće od te temeljne odrednice.⁵ Popularnijim rječnikom, post-istina predstavlja

³ O tom argumentu vidi u: Ewelina PRAŽMO, The Post-Fact World in a Post-Truth Era: The Productivity and Emergent Meanings of the Prefix Post- In Contemporary English, u: *English Language & Linguistics*, 24 (2020.) 2, 10-11.

⁴ *Isto*, 10, 12-15.

⁵ Zadnjih godina svjedočimo o relativno velikom broju literature čiji je predmet istraživanja post-istina. No, kako to često biva, hiperprodukcija literature ne jamči sistematičnost pri određivanju fenomena, jasnu kontekstualizaciju i genezu samog fenomena. Nevezano za jednu takvo teškoću generalnog reda, unutar divulgovativnog korpusa literature izdvajamo nekoliko djela koja donose relevantne uvide u fenomen post-istine. Uz već spomenuto Keyesovo djelo, neke od poznatijih knjiga na engleskom jeziku su sljedeće: Lee MCINTYRE, *Post-Truth*, Cambridge, MA, 2018.; Steve FULLER, *Post-*

fenomen koji se odnosi na oblikovanja javne sfere (društveno-političke, znanstvene) u kojima su objektivne činjenice od manje važnosti u odnosu na one subjektivne, poput emocije i osobnih uvjerenja. No, teza kako objektivne činjenice imaju manje utjecaja nego emocionalni naboj i osobno vjerovanje, zasigurno nisu započele 2016. godine. To gotovo da ne predstavlja ništa novo. Jasno je kako su i javna i privatna sfera obilježene fenomenima poput decepcije, emotivnog naboja, laži suptilnog tipa ili manje suptilnog tipa, instrumentalizacijom stvarnost i pojedinaca te selektivnom, poluobrazovanom pristupu kompleksnim fenomenima. Riječ je u ovom kontekstu o negativnim spoznajnim opcijama koje, osim u ekstremnim teorijama, ne dokidaju koncept istine, već ga prilagode vlastitoj slici svijeta. Sve ono što formira jednu takvu sliku svijeta – iako često lišeno ikakve objektivnosti i smanjene smislenosti – posjeduje logičku formu. Još će Ludwig Wittgenstein, govoreći o slici svijeta, koncizno istaknuti kako je logička forma koja oslikava svijet prisutna iako se iz nje same »ne može razaznati da li je istinita ili lažna«⁶. Na primjeru suodnosa istine i politike, shvaćenog kao privilegirano mjesto javne sfere, želimo ukazati kako suvremeni društveni kontekst povoljno djeluje na fenomen post-istine.

1.2. Suodnos istine i politike. Filozofija i mase

Prethodno smo ukazali na hiperprodukciju literature vezane za post-istinu. Navedeno se još više multiplicira kada se predmet našeg razmatranja, post-istinu, stavlja u kontekst politike. Kako bismo izbjegli preširoko postavljen metodološki okvir, a u skladu s potrebama ovog članka, referirat ćemo se na analizu Hanne Arendt u djelu *Istina i laž u politici*. Relativno kraće djelo njemačko-američke autorice donosi, po našem sudu, filozofsko i politološki gledano, najrelevantniji prikaz suodnosa istine i politike.⁷ Nešto koncizniji opis,

---

Truth: Knowledge as a Power Game, London, 2018.; Ignas KALPOKAS, *A Political Theory of Post-Truth*, London, 2019.; David BLOCK, *Post-Truth and Political Discourse*, Cham, 2018.; Matthew D'ANCONA, *Post-Truth: The New War on Truth and How to Fight Back*, New York, 2017. Među spomenutom i konzultiranom literaturom ističe se djelo Leea McIntyrea dijelom zbog bolje artikulacije i sustavnog izlaganja same teme, a dijelom i zbog njegova profesionalnog usmjerenja koje je vezano za filozofiju znanosti i etiku. Stoga ćemo se u drugom dijelu ovog rada više referirati na njega.

⁶ Usp. Ludwig WITTGENSTEIN, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Sarajevo, 1987., 2.19, 2.2, 2.223.

⁷ Okvir koji H. Arendt razvija u spomenutom djelu korišten je za objašnjavanja laži drugim sferama ljudske aktivnosti, primjerice u poslovnom sektoru. O tome detaljnije vidi u: Piet EENKHOORN – Johan J. GRAAFLAND, *Lying in Business: Insights from Hannah Arendt's 'Lying in Politics'*, u: *Business Ethics: A European Review*, 20 (2011.) 4, 359-374. Autori elaboriraju pet razloga zašto laganje predstavlja strukturalno iskušenje

doduše, koji i kao takav znalački predstavlja, kako će Arendt istaknuti na samom početku, »antitezu istine i politike« koja »predstavlja opće mjesto«⁸. Kada Arendt kaže da su istina i politika u antitetičkom odnosu, dakle gotovo potpuno suprotstavljeni, ona podsjeća na činjenicu koja već mnogima intuitivno poznata.⁹ Arendt piše: »Nikada se nije posumnjalo da su istina i politika u prilično lošim međusobnim odnosima i, koliko je meni poznato, nikada se istinoljublje nije ubrajalo u političke vrline. Nisu samo političari i demagozi uvijek smatrali da su laži nužna i opravdana sredstva, već je to činjeno i u vršenju državničkog poziva. Zašto je to tako? I što to znači za prirodu i dostojanstvo politike, s jedne, i za prirodu i dostojanstvo istine i istinoljublja, s druge strane?!«¹⁰

Arendt kreće s općim mjestima antiteze istine i politike, no, kako djelo odmiče, znalački uvodi specijalističke fragmente iz povijesti filozofije i politike, čiju aktualiziranu interpretaciju donosi. Već kod Platona u djelu *Alegorija o špilji* uočava sukob onih koji kazuju istinu i onih drugih koji simboliziraju građane. Arendt će zanimljivo interpretirati alegoriju istaknuvši kako »članovi ove zajednice (špilja) uopće nemaju razloga da istinu i one koji istinu kazuju smatraju najgorim neprijateljima«, a kamoli do mjere da pozele uništenje jednog nositelja istine, kako je to navedeno u *Alegoriji*. Prema H. Arendt, Platon nam je na određen način ostao dužan ne ponudivši »nikakvo objašnjenje

---

za poslovne ljude. Kreću od činjenice da je cilj poslovne ideje promjena svijeta te je potrebno zanemariti aktualnu stvarnost. Primjerice, uvođenje nekog novog produkta ili usluge mora biti praćeno uvjerljivim prikazom prednosti nove stvarnosti i dobrobiti koja iz toga proizlazi. Zatim, trgovačke aktivnosti zahtijevaju uspješno stvaranje imidža, a, kako autori navode, osobe sklone laži imaju prednost u smišljanju uvjerljivih priča. Također, poslovna komunikacija češće se temelji na mišljenjima nego na činjenicama a, u konačnici, i samo se poslovanje bazira na planovima i modelima koji mogu biti daleko od stvarnih činjenica. I kao zadnje, prema autorima, i sami poslovni ljudi lako nasjedaju na samozavaravanje jer se treba ponašati kao da se vizija već ostvaruje. Usp. *Isto*, 371.

⁸ Usp. Hannah ARENDT, *Istina i laži u politici*, Beograd, 1994., 19.

⁹ Kada govorimo o tome kako je antitetički odnos politike i istine općepoznata stvar, korisno je spomenuti kako su mnoge konkretne političke radnje, poglavito na međunarodnom polju, dodatno potencirale jedan takav stav nepovjerenja između politike i istine. Američki politolog John J. MEARSHEIMER u djelu *Why Leaders Lie: The Truth About Lying in International Politics* (Oxford, 2013.) donosi najrecentnije primjere sprege laži i međunarodne politike. Referirajući se na poznate epizode američke intervencije u Iraku, zatim još i prije intervencije u Vijetnamu, Mearsheimer uspijeva ekstrahirati nekoliko najčešćih tipologija laži. Primjerice, riječ je o međudržavnim lažima (eng. *Interstate lies*), stvaranju straha (eng. *Fearmongering*), strateškom prikrivanju (eng. *Strategic cover-ups*), nacionalističkom stvaranju mitova (eng. *Nationalist mythmaking*), zatim liberalnim lažima (eng. *Liberal lies*), društvenom imperijalizmu (eng. *Social imperialism*) i, na kraju neplemenitom prikrivanju (eng. *Ignoble cover-ups*). Tih sedam tipologija laži oblikuje svijet međunarodne politike, ističe Mearsheimer.

¹⁰ Hannah ARENDT, *Istina i laži u politici*, 19.

njihove izopačene ljubavi prema obmani i neistini»¹¹. Kao kratku digresiju u prilog apologiji Platona moguće je konstatirati kako je grčkom filozofu ipak donekle stran psihologizirajući diskurs, a upravo bi taj oblik artikulacije bio donekle adekvatan da se odgovori i na suvremeno pitanje o »izopačenoj ljubavi prema obmani i neistini«, koja se već dobro etablirala u javnom diskursu. Iako sama Arendt preferira vezati suvremene izazove s klasičnim filozofskim *locusima*, time revitalizirajući filozofske ideje pokazujući njihovu suvremenu aktualnost, ali, kako će primijetiti Margaret Canovan, jedna takva analiza ipak u dobroj mjeri apstrahira od realnosti suvremenog društva.

Potrebno je stoga donijeti jednu generalnu napomenu vezanu za političku misao Hanne Arendt, koju je prva uputila, kako smo već naznačili, Margaret Canovan,¹² koja ukazuje na moguću kontradikciju unutar misli Hanne Arendt. M. Canovan ju pronalazi u činjenici da je političko shvaćanje Hanne Arendt dominantno vezano za atensku participatornu demokraciju i kao takvo udaljeno od pozadinske logike suvremenih društvenih i političkih stvarnosti. Upravo zato, ističe Canovan, moderno društvo masa stvara problem i nejasnoće u njezinoj misli.¹³ Iako se Canovan referira na njezina druga djela, a ne na članak koji elaboriramo u našem radu, ipak ističemo kako je moguće u opusu H. Arendt te u samom djelu *Istina i laži u politici* pronaći preferencijalnu opciju prema filozofiji, atenskoj demokraciji i svojevrsnu suprotstavljenost masovnim društvenim dinamikama. Canovan u svom drugom djelu naziva *Hannah Arendt: A Reinterpretation of her Political Thought* donosi zanimljivu hipotezu o tome kako je odnos između filozofije (samotnjačke, nepolitičke) i politike, koja je vezana za sam svijet, trebao biti obrađen u trećem dijelu njezine zadnje knjige, posthumno objavljene kao *The Life of the Mind*.¹⁴ Refleksija o suodnosu, a često i tenzija između sfere misli (filozofije) i sfere djelovanja (politike), u slučaju Hanne Arendt dijelom je uvjetovan i njezinim vlastitim životnim iskustvom, primjerice odnosom s Martinom Heideggerom, kod kojeg je diskrepancija između dvije sfere bila naglašena, posebno između njegova filozofskog opusa i filonacističkih radnji.¹⁵

Na tom tragu Arendt može napisati kako sukob između istine i politike povijesno proizlazi iz dvaju dijametralno suprotnih načina života, života filo-

¹¹ Usp. *Isto*, 22.

¹² Usp. Margaret CANOVAN, *The Contradictions of Hannah Arendt's Political Thought*, u: *Political Theory*, 6 (1978.) 1, 5-26.

¹³ *Isto*, 5-6.

¹⁴ *Isto*, 271.

¹⁵ *Isto*, 254.

zofa i života građanina.¹⁶ Ovdje nije riječ toliko o pohvali filozofija – kako bi se moglo pomisliti – već o tome da »filozof suprotstavlja istinu o onim stvarima koje su vječne u svojoj pravoj prirodi i iz kojih se stoga mogu izvesti načela da bi se stabilizirale ljudske stvari«¹⁷. S druge strane život građana, u smislu življenja u masi, obilježenog »stalno promjenljivim mišljenjima o ljudskim stvarima« odražava »pomjeranje od racionalne istine do mijenja«, a u konačnici »od čovjeka u jednini do ljudi u množini«¹⁸.

Teza Hanne Arendt o »ljudima u množini« posjeduje misaoni afinitet s analizama Gustavea Le Bona, koji je među prvima portretirao suvremeno društvo masa, zaključujući kako živimo u *eri gomile*, do koje se došlo, s jedne strane, destrukcijom religioznih, političkih i socijalnih vjerovanja, dok su se, s druge strane, nakon destrukcije stvorili sasvim novi uvjeti života.¹⁹ No, još prije sociološke analize gomile, Søren Kierkegaard će koncizno, ali odrješito, konstatirati kako je »gomila neistinita«, utemeljujući svoju tezu na društvenim okolnostima njegova vremena, ali uvodeći i razrađene teološke elemente. Kako ističe, uzimajući primjer Krista, i samog izloženog vulgarnim i nasilnim radnjama gomile, poput vulgarne geste pljuvanja, danski filozof će istaknuti kako pojedinac sam ne posjeduje snagu za jednu takvu gestu. No, »onda postaje djelom gomile« te zadobiva hrabrost.²⁰ Zanimljive su i filozofske analize o čovjeku masa ili gomile, primjerice u djelima Joséa Ortege y Gasseta, koje mogu predstavljati dobru početnu točku za interpretaciju suvremenog trenutka.²¹ Na temelju prethodne analize namjera nam je bila pokazati kako se suprotstavljenost istine i politike, na tragu misli Hanne Arendt, sastoji u sukobu dvaju načina života: filozofsko-samotnjačkog i političkog-masovnog. Ako njezinoj analizi koja, kako smo naveli, posjeduje teorijske nedostatke, pridodamo suvremeni kontekst, globalizirajući fluidan protok informacija, onda je lagano uočiti kako je to vrlo povoljan medij za kanaliziranje gomila neistina, koje u konačnici mogu utjecati na oblikovanje javnog mijenja, kako su brojni recentni politički primjeri pokazali.

¹⁶ Usp. Hannah ARENDT, *Istina i laži u politici*, 26.

¹⁷ *Isto*, 26-27.

¹⁸ *Isto*, 26, 29.

¹⁹ Usp. Gustave Le BON, *Psihologija gomile*, Zagreb, 1920.

²⁰ Usp. Edna H. HONG – Howard V. HONG, *Kierkegaard's Writings, XXII, Volume 22: The Point of View*, Princeton, 2009., 108 [XIII, 595].

²¹ Uz spomenuto djelo Joséa Ortege y Gasseta naslovljeno *Pobuna masa* smatramo korisnim uputiti na djelo koje daje pregled filozofske kritike društva gomile. Usp. Howard NELSON TUTTLE, *The Crowd is Untruth: The Existential Critique of Mass Society in the Thought of Kierkegaard, Nietzsche, Heidegger, and Ortega y Gasset*, New York – Washington, D. C./ Baltimore – Bern – Frankfurt am Main – Berlin – Vienna – Paris, 1996.

2. Problem sumnje i nepovjerenja kao generator post-istine

2.1. Sumnja u znanost

Nakon lingvističke i kontekstualne analize samog termina potrebno je donijeti kratak pregled pokušaja određivanja pojma i fenomena post-istine. Najčešće se navedeni fenomen veže za umanjeno povjerenje ili pak potpunu skepsu u znanost, kognitivno fundirano a kasnije reflektirano u širu političku i javnu retoriku. Američki filozof Lee McIntyre u djelu *Post-Truth* tematizira navedeni fenomen i ukazuje na suvremene prijetnje istini, ponajviše kroz kontekstualne primjere raznih antiznanstvenih stavova.²² Prema McIntyreu postoji pet glavnih korijenskih uzročnika doba post-istine.²³ Od toga su dva kognitivnog tipa: *negiranje znanosti* te *kognitivna pristranost*. Ti temeljni generatori post-istine dodatno su potencirani *propadanjem tradicionalnih medija* praćenih *usponom društvenih medija* i *lažnih vijesti*, koje predstavljaju deregulirani oblik pristupa stvarnosti, izrazito pogodan, poznato nam je, za oblikovanje pogleda na svijet. Kako će McIntyre poprilično plastično reći u jednom intervjuu,²⁴ kada tražimo potvrdu vlastitog stava, umjesto u klasičnim medijima nalazimo je na internetu, i to slaganje našeg stava s nečijim stavom sva je potvrda koja nam treba. Nameće se kao poprilično jasna činjenica da je na mreži svih mreža moguće naći podatke i informacije koje se podudaraju s našim subjektivnim shvaćanjima i doživljajima, koliko god ono, epistemološki gledano, može biti neispravno. U svom drugom djelu naslovljenom *How to Talk to a Science Denier*²⁵ McIntyre dodatno potvrđuje glavne teze svoje knjige *Post-istina* o tome kako negiranje znanosti dovodi do skepse u istinitost svega. U toj se knjizi McIntyre bavi negiranjem znanosti u obliku ismijavanja klimatskih promjena, shvaćanja krize uzrokovane koronavirusom kao urote, zatim ustaljene skepse prema cjepivima te najbizarnije ravnozemljaške tvrdnje, tj. shvaćanja da je Zemlja ravna ploča. Sve navedeno predstavlja dijelove mozaika koji u konačnici

²² Referiramo se na pristup fenomenu post-istine u literaturi anglosaksonskog tipa, koja, očekivano, dominira znanstvenim svijetom. Gotovo egzemplaran pristup tomu pronalazimo u knjizi Leea McINTYREA, *Post-Truth*, Cambridge, MA, 2018.

²³ Uzroke koji su doveli do post-istine McIntyre će posebice analizirati od drugog do petog poglavlja svoje knjige na poprilično precizan, ali istovremeno i glasnogovornički način.

²⁴ Riječ je o intervjuu sa spomenutim filozofom naslovljenom »Getting to the Truth in a Post-Truth Society: An Interview with Lee McIntyre, Author of Post-Truth« (22. I. 2020.), u: <https://www.oif.ala.org/oif/getting-to-the-truth-in-a-post-truth-society-an-interview-with-lee-mcintyre-author-of-post-truth/> (1. VII. 2022.).

²⁵ Usp. Lee MCINTYRE, *How to Talk to a Science Denier: Conversations with Flat Earthers, Climate Deniers, and Others Who Defy Reason*, Cambridge, Massachusetts, 2021.

generiraju sliku svijeta nakon-istine. Imajući na umu kako je anglosaksonski pristup u pravilu obilježen pragmatizmom, shvaćenim ne samo kao filozofski pravac nego i kao sveobuhvatan pogled na svijet, ne iznenađuje što se doba post-istine veže uz dezinformacije u znanstvenoj i široj društvenoj sferi. Upravo znanstveni kontekst ili preciznije skepsa, sumnja u njihovu istinitost, kako je istakao i sam McIntyre, izaziva mnoge praktične izazove na koje je potrebno odgovoriti.

Vjerojatno najrelevantniji doprinos zadnjih godina navedenoj temi dala je polivalentna američka autorica Naomi Oreskes u više svojih djela,²⁶ od kojih ističemo *Merchants of Doubt* i *Why Trust Science*. Oreskes je uz znanstvenu karijeru vješta retoričarka i komunikatorica, koja je utemeljeno pokazala kako relativizacija znanstvenih otkrića, rezultata i studija dovodi do društvenih posljedica. N. Oreskes kao predmet istraživanja tematizira duhansku industriju, koja je poprilično vješto relativizirala znanstvene studije o štetnosti nikotina suprotstavljajući im neke druge znanstvene studije. Mehanizam je poprilično jednostavan i sastoji se u suprotstavljanju studija koji potpuno oprečno tumače isti fenomen. Sličan mehanizam uočen je i kada su u pitanju klimatske promjene, globalno zatopljenje te uporaba i opravdanost pesticida. Uzorak koji Oreskes uočava, potkrepljujući ga lako provjerljivim činjenicama, temelji se na relativizirajućem obrascu djelovanja koje stvara skepsu prema relevantnoj znanstvenoj studiji. Oreskes će to britko predstaviti tezom kako je »sumnja naš produkt (eng. *doubt is our product*)«, koju instrumentalizirana znanost generira kako bi umanjila vrijednost izvornih znanstvenih otkrića.²⁷ Primjerice određena znanstvena studija dovede u pitanje relevantnu znanstvenu studiju o štetnosti nikotina ili pesticida, ili pak klimatskih promjena, te kao takva izazove sumnju u validnost autentične znanstvene spoznaje. Spomenuti uzorak, a koji i Oreskes obrađuje u svom djelu počinje od duhanske industrije, kiselih kiša, ozonske rupe, zrcali se u svojevrsnoj borbi protiv činjenica na način da se trguje sumnjom.²⁸ Pomalo kao u slučaju Pandorine kutije, jednom kada je sumnja tog tipa puštena u svijet, ona predstavlja jednu sasvim legitimnu epi-

²⁶ Spomenut ćemo samo neka njezina relevantna djela: Naomi ORESKES, *Why trust science? Perspectives from the history and philosophy of science*, u: *Why Trust Science?*, Naomi ORESKES (ur.), Princeton, 2019., 15-68; Naomi ORESKES – Erik M. CONWAY, *Merchants of Doubt: How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues From Tobacco Smoke to Global Warming*, New York, 2011.

²⁷ Usp. Naomi ORESKES – Erik M. CONWAY, *Merchants of Doubt: How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues From Tobacco Smoke to Global Warming*, 34-35.

²⁸ *Isto*, 35.

stemološku opciju koju je, poglavito unutar širih društvenih dinamika, gotovo nemoguće iskorijeniti.

2.2. Epistemičke, kozmološke i antropološke skepse

Kada je u pitanju već spomenuta skepsa, potrebno je istaknuti kako nije riječ o jednoj specifičnoj sumnji u određeni aspekt znanstvenog otkrića, koji nespecijaliziranoj publici ostaje poprilično nedohvatljiv, već o generalnoj skepsi u istinitost jednog znanstvenog otkrića i u integritet donositelja odluka, koji ih prevode u odluke, tj. konkretne radnje. Riječ je o negiranju znanosti, kako ističu Daniel Lapsley i Dominic Chaloner, tzv. generalne publike, a vezano je za pitanja koja mogu biti i od egzistencijalnog značenja.²⁹ Navedeni autori za primjer uzimaju poricanje dokaza o klimatskim promjenama, sigurnosti dječjih cjepiva, genetski modificirane hrane, zatim teorije evolucije i velikog praska i sferičnog oblika Zemlje. Poricanje spomenutih znanstvenih teorija, što čini tzv. šira publika, prema autorima, fenomen alternativnih činjenica čini neobično čestim.³⁰ Tražeći detaljnije objašnjene uočenog fenomena, autori se ekstenzivno referiraju na recentno djelo američkog filozofa C. Thi Nguyena, koji u članku naslovljenom »Eho komore i epistemički mjehurići« nudi moguća objašnjenja fenomena post-istine i lažnih vijesti.³¹ C. Thi Nguyen navedene fenomene promatra ponajviše iz perspektive društvenih mreža. U tom kontekstu epistemički mjehurić (eng. *epistemic bubble*) definira kao »jednu društvenu epistemičku strukturu u kojoj su neke relevantne informacije isključenje zbog previda«³². Za primjer uzima društvenu mrežu Facebook unutar koje korisnik dolazi do informacija na temelju popularnog skrolanja između digitalnog sadržaja koji je vlastita Facebook zajednica generirala, tj. objavila i podijelila. Kontekst društvenih mreža pomaže da dodatno specifičira epistemički mjehurić kao strukturu koja ne posjeduje dovoljno adekvatno praćenje informacija jer isključivanjem ili previdom gubi iz vida ostale relevantne epistemičke izvore.³³ S druge strane, eho-komore su »jedna društvena epistemička struktura unutar koje su sve druge relevantne informacije aktivno diskreditirane«. Riječ je o epistemičkoj zajednici koja stvara značajan

²⁹ Usp. Daniel LAPSLEY – Dominic CHALONER, Post-Truth and Science Identity: A Virtue-Based Approach to Science Education, u: *Educational Psychologist*, 55 (2020.) 3, 132.

³⁰ *Isto*, 132.

³¹ Usp. C. THI NGUYEN, Echo Chambers and Epistemic Bubbles, u: *Episteme*, 17 (2020.) 2, 141-161.

³² *Isto*, 142.

³³ *Isto*, 143.

disparitet u povjerenju između članova i nečlanova. Nguyen objašnjava kako disparitet nastaje »isključivanjem nečlanova epistemičkom diskreditacijom, dok se istodobno pojačava epistemička vjerodostojnost članova«³⁴. Nguyen u zaključnim redcima predlaže mogući smjer rješenja, fokusirajući se na potrebu da se popravi narušeno povjerenje između eho-komora i vanjskog društvenog svijeta.³⁵ Rezimirajući možemo reći da problem koji Nguyen obrađuje problematizira odnos povjerenja između subjektivnog promatrača i teorija koje posjeduju objektivnu važnost.

Nakon što smo predstavili jednu od suvremenijih interpretacije *epistemičke skepse*, potrebno je učiniti dodatan korak te ekstrahirati sumnju u vidu one *kozmoške* (kada je u pitanju shvaćanje Zemlje kao ravne ploče) te *antropoloških*, vezanih za pitanje koronavirusa te klimatskih promjena. Motivirani smo ponajviše činjenicom da se spomenuta *epistemička skepsa* manifestira u našem slučaju dvama tipičnim aspektima – kozmoškim i antropološkim. Ako je nekada kopernikanski obrat afirmirao heliocentrični sustav, sada se s afirmacijom ravnzemljaštva događa ne samo teorijska nego i šira kognitivna regresija koja se sastoji u vraćanju na već nadiđene teorijske sustave. U antičkim su vremenima, primjerice, geocentrizam i shvaćanje Zemlje kao ravne ploče, s obzirom na ograničen domet znanstvenih otkrića i predominaciju zdravorazumskog pogleda na svijet, imali potpunog smisla te su u određenom povijesnom trenutku predstavljali validan model. No sa znanstvenom revolucijom novovjekovlja takvi modeli su, čini nam se gotovo nepotrebnim i podsjećati, supstituirani heliocentrizmom i sferičnim modelom Zemlje. Stoga, iz sadašnje perspektive reafirmacija nadiđenih modela ne predstavlja samo teorijsku i drugu infantilnosti nego i svojevrsan oblik kognitivne regresije u vidu nepovjerenja.

Čini se da je analogan model moguće uočiti i na primjeru krize uzrokovane pandemijom koronavirusne bolesti, kada je jedno generalno prihvaćeno znanstveno i civilizacijsko postignuće, poput cjepiva, postalo za mnoge problematično.³⁶ U raznim segmentima javne sfere, društvenoj, znanstvenoj i

³⁴ *Isto*, 142, 146.

³⁵ *Isto*, 161.

³⁶ Izbjegavajući sustavan pristup problematici cjepivima jer nadilazi uži predmet ovog rada, smatramo da je dovoljno uputiti na članak koji donosi sustavni pregled stope prihvaćanja cjepiva protiv COVID-19 u svijetu. Statistike, iako u pravilu nesavršene, ipak odražavaju opće populacijske trendove. Kako autor Malik Sallam navodi, prihvaćanje cijepjenja unutar populacije koje je manje od 60% predstavljao je ozbiljan problem za kontrolu pandemije koronavirusne bolesti, posebice u zemljama Bliskog istoka, Istočne Europe te Rusije. Autor ističe kako je navedeno uvjetovano spletom međusobno povezanih razloga, poput masovne produkcije i distribucije cjepiva te nesigurnosti vezane

vjerskoj zajednici, čak i unutar samog zdravstvenog sektora etablirala su se suprotstavljena shvaćanja vezana za opravdanost, funkcionalnost i sigurnost samog cjepiva. Cijepljenje, dobrovoljno ili obvezatno, shvaćeno je kao najučinkovitija mjera zaštite pojedinca i cijele populacije od zaraznih bolesti, ali unutar jednog izvanrednog stanja skepsa prema cijepljenju se eksponencijalno širila. Riječ je složenijim antropološkim dinamikama, kako smo to i već apostrofirali, koje je nemoguće svesti samo na jedan argument, ali ono što se pokazalo kao često prisutan stav bila je skepsa u cjepivo. Iako osobno cijepljenje shvaćamo kao izrazito pozitivnu civilizacijsku tekovinu solidarnog karaktera i u domeni osobne odgovornosti i javnog zdravstva, ipak je potrebno uvažiti sumnju i skepsu koja se stvorila u javnosti, a koju su izvanredne okolnosti tzv. koronakrize dodatno potencirale. Skepsa se dodatno usložnjava kada su u pitanja dinamike koje nas se direktno i egzistencijalno tiču, dakle one antropološkog tipa, a cijepljenje tu predstavlja dobar primjer.

2.3. Epistemički i psihološki problem novovjekovne znanstvene apodiktčnosti

Jedna od, društveno gledano, najvažnijih karakteristika novovjekovne znanosti bila je sigurnost u spoznaju koju donosi, bilo na teorijskoj razini, onoj znanstvenog otkrića, ili pak na onoj tehnološko-praktičnoj. Teorijska sigurnost u formi apodiktčnosti samog znanstvenog otkrića predstavljala je najviši stupanj epistemološke sigurnosti i kao takva trasirala je svaki daljnji znanstveni i tehnološki razvoj. Apodiktčnost predstavlja u ovom slučaju gotovo apsolutnu sigurnost i nepobitnost znanstvene spoznaje. Dovoljno je pomisliti na bilo koje od otkrića proisteklo iz newtonovsko-galilejvske znanosti kako bismo posvijestili o koliko se visokom stupnju povjerenja u sigurnu spoznaju radi. Primjerice, Newtonove zakone nitko ne dovodi u pitanje, već su prihvaćeni kao jedna znanstvena konstanta, koja predstavlja jedan od zaglavnih kamena gotovo

---

za dugoročnu efikasnost samog cjepiva. U zaključnim razmatranjima autori ističu kako je potrebno povećati povjerenje u cjepiva (eng. *vaccination trust*) unutar generalne javnosti sinergijskim djelovanjem vlada, zdravstvenog i medijskog sektora te reguliranjem društvenih mreža. O argumentu vidi u: Malik SALLAM, COVID-19 Vaccine Hesitancy Worldwide: A Concise Systematic Review of Vaccine Acceptance Rates, u: *Vaccines*, 9 (2021.) 2, 160. S druge strane autori Gianmarco Troiano i Alessandra Nardi ističu možebitne glavne razloge odbijanja cijepljenja. Mogući razlozi su generalno negativni stav prema cjepivima, zatim shvaćanje da je cjepivo proizvedeno u relativno brzom roku ipak nesigurno, priroda samog virusa koja se ne može cjepivima obuzdati, opći nedostatak povjerenja te sumnja u efikasnost cjepiva. Usp. Gianmarco TROIANO – Alessandra NARDI, Vaccine Hesitancy in the Era of COVID-19, u: *Public health*, 194 (2021.), 245-251.

svake fizikalne teorije. Navedeno je i istinito, ali samo relativno istinito, jer su mnoge kasnije fizikalne teorije, počevši od termodinamike, kvantne fizike, pa do teorije kaosa, ukazale na činjenicu da su sve teorije u osnovi nepotpune i u nemogućnosti su dati definitivan opis stvarnosti. Newtonovska fizika je temeljna baza mnogih grana i podgrana pozitivnih znanosti, ali se kompletira suvremenijim otkrićima, već spomenutim, zahvaljujući kojima nadilazi često prisutan redukcionizam rane novovjekovne znanosti.

Na praktičnoj razini također se reflektirala želja za sigurnošću u smislu savršenoga tehničkog rješenja, čija mehanička baza neće izdati. Zahvaljujući praktičnoj pouzdanosti i efikasnosti bile su moguće mnoge revolucije industrijskog tipa. Čak i nama danas, s dobrim odmakom od početaka moderne znanosti i pratećih znanstvenih revolucija, sigurnost znanstvenih teorija i tehničkih rješenja duboko je upisana u naše konceptualne sheme. Pri odabiru primjerice pouzdanih i trajnih tehnoloških rješenja naš um gotovo po definiciji afirmira vrijednosti mehanike germanskog tipa, primjerice u preciznoj industriji i autoindustriji. Iako i samu znanost karakterizira promjena, koju je Thomas Kuhn plastično prikazao kroz promjene različitih znanstvenih paradigmi, čini se da revolucije u znanosti, makar onoj fizikalnog tipa, ipak nisu promijenile pogled prema newtonovsko-galilejevskoj znanosti, koja je i više nego validna, doduše u nešto ograničavajućem okviru. Naime, termodinamika, kvantna fizika i mehanika, pa i teorija kaosa, pokazuju nemogućnost apsolutizacije same novovjekovne znanosti, ali ona u svojim bazičnim postulatima ostaje istinita. Istinu, u znanstvenom kontekstu, shvaćamo u smislu formalne koherencije znanstvene teorije.

Mnogi teoretičari filozofije znanosti (Pierre Duhem, Thomas Kuhn, Gaston Bachelard, Paul Feyerabend) su na različite načine ukazivali na promjene koje su inherentne svakom znanstvenom otkriću i teoriji. No, iako uočene na epistemološkom i teorijskom planu, promjene vezane za koncepciju znanosti posjeduju i određene psihološke implikacije. Ono na što želimo ukazati je kako u temeljne aspekte moderne znanosti, u svojoj newtonovsko-galilejevskoj varijanti, većinom ne sumnjamo, makar generalno govoreći. Možemo dovesti u pitanje formalnu točnost izračuna, mogućnost greške, ali riječ je o segmentarnim, a nikako cjelovitim aspektima navedenih znanstvenih teorija. To je i razumljivo jer nas navedena otkrića ne dodiruju egzistencijalno. Ali, kako je recentnije uočio Bob Beddor, epistemološka sigurnost pretpostavlja jednu bazičniju formu sigurnosti – onu psihološku. Njegovim riječima: »Prvotno kognitivno stanje involvirano u praktično rezoniranje i tvrdnje nešto je mnogo zahtjevnije od vjerovanja. Riječ je o psihološkoj sigurnosti. I primarna

epistemička mjera ovog stanja nešto je zahtjevnija od znanja. To je epistemička sigurnost.«³⁷

Ako bismo takvo shvaćanje primijenili na modernu znanost koja je, pomalo idealistički, se opredijelila za poziciju apsolutnog povjerenja i psihološke sigurnosti, onda je lakše shvatiti zašto sumnja u epistemičke standarde izaziva u pojedincima širok splet psihološki povezanih reakcija. Naime, pojednostavljeno rečeno, riječ je o tome da ne znamo u što vjerovati kada uočimo makar prividnu kontradikciju određenog znanstvenog standarda i našeg mišljenja. Cjepiva su, ponovit ćemo, i u ovom slučaju dobar primjer koji pokazuje kako se epistemička sumnja prenosi na razinu psihološke sigurnosti.

Zaključna razmatranja

Fenomen post-istine vjerojatno je mnogo lakše opisati, ukazujući na gradivne elemente koji su utkani u samu sintagmu nego ponuditi smjernice za teorijsku i praktičnu konfrontaciju s planetarnim fenomenom toga tipa. Cilj ovog rada je ukazati na elemente političkog i znanstvenog reda koji su u određenoj mjeri generirali fenomen post-istine u javnoj sferi. Poslovično nepovjerenje u sferu politike kao privilegiran dio javne sfere dodatno je potenciran gubitkom sigurnosti u određene znanstvene paradigme (epistemičkog, kozmološkog i antropološkog tipa) koje imaju i određene psihološke implikacije. Također, društvo masa, kakva su suvremena društva, idealan su medij za kanaliziranje alternativnih spoznajnih modela u javnu sferu koja dosežu velik broj istomišljenika. Upravo kontekst gomile ili društva masa određuje fenomen post-istine u smislu da skepsa, nepovjerenje, alternativne istine i činjenice, postaju od društvenog interesa tek kada utječu na javni prostor mijenjajući određene ustaljene spoznajne oblike. Era post-istine predstavlja također priliku za traženje jedne istinitije i autentičnije politike i znanosti koja neće biti u antitetičkom, već komplementarnom odnosu s istinom. To bi bila politika i znanost transparentnog usmjerenja, koje uspješno i autentično komuniciraju sa svim dionicima društva, ponovno uspostavljajući temeljno povjerenje koje bi poslužilo kao najbolji odgovor na generiranje alternativnih istina i činjenica. Post-istina svjedoči i o kompleksnosti ljudske spoznaje stvarnosti, koja, iako nesavršena, uspijeva detektirati neautentične političke i znanstvene fenomene te nudi, često pretjerano, reaktivan odgovor.

³⁷ Usp. Bob BEDDOR, *Certainty in Action*, u: *The Philosophical Quarterly*, 70 (2020.) 281, 736, 714.

Summary

THE GENESIS OF POST-TRUTH POLITICS AND SCIENCE

Pavle MIJOVIĆ

Catholic Faculty of Theology, University of Sarajevo
Josipa Stadlera 5, BiH – 71 000 Sarajevo
pavlemc@gmail.com

*The article titled *The Genesis of Post-Truth. Politics and science* aims to analyse the concept and the phenomenon of post-truth and offer a possible definition thereof. Our methodology is based on three interconnected moments that have had a favourable impact on the emergence of such a planetary phenomenon; specifically the political, the scientific and the philosophical moment. The first part of the article provides a general definition of the phenomenon of post-truth, firstly based on linguistic insights that help explore deeper the very essence of the phenomenon. The political context, a privileged place of the public sphere, shows the problematic relationship between the truth and politics, which are often in an antithetical relationship. The first part of the article answers the question on the origin of the phrase post-truth itself, conditioned by the socio-political context. In the second part of the article, we go a step further and point out the fact that the post-truth era is inspired by scepticism in the socially privileged form of knowledge, the scientific one. Through several contemporary examples of scepticism in modern science (vaccines, climate change, flat-earth theses), we demonstrate how those anti-scientific positions have had a favourable effect on generating a view of the post-truth world. It is not just an epistemic doubt, but a comprehensive moment of scepticism that is both psychologically based and transposed into the wider public sphere. The concluding considerations summarize in a synthetic form, the knowledge we have reached related to the genesis of post-truth.*

Key words: *post-truth, politics, science, scepticism, epistemic doubt, psychological doubt.*